

„Le Trident“

НАДЗВИЧАЙНЕ ЩОДЕННЕ ВИДАННЯ

ПРОЦЕС

ЧЕТВЕРТИЙ ДЕНЬ

СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Процес йде дуже повільним темпом. Все ще допитують свідків обвинувачення, потім підуть свідки цивільної сторони і 84 свідка оборони. Пояснюється це тими процесуальними особливостями французького суду, про які ми вже згадували. З якогось першого приводу адвокат оборони перебиває свідка, особливо такого, зізнання якого роблять некорисне вражіння, або спрямовані проти оскарженого, старається його заплутати, скомпромітувати, а то і просто підіймає зовсім сторонні питання, читає документи і т. и. На оборону свідка, або для спростовання заяви оборонця, виступає адвокат цивільної сторони, і починається баталія між адвокатами. Про свідка забувають, і він стоїть мовчки, чекаючи своєї черги. На таке ненормальне явище вже звернули увагу прокурор і голова суду. Прокурор під час допиту свідка, В. К. Прокоповича змушений був підкреслити що, мовляв, тут, на суді, всі мають право голоса, крім свідків. Голова також вже звертався до адвокатів, прохаючи їх дати свідкам можливість спокійно висловитися. Але баталії між адвокатами продовжуються і в наслідок їх деякі свідки, заслухані в ці два дні, позбавлені були можливості висловити те, що вони бажали подати до відома суду. На третьому засіданні суду два рази було згадано імя росіянина Володіна з яким, як признався Шварцбард, він був знайомий. Що це за Володін? Пан Добковський, бувший помішник совітського комісара в Москві, в листі до прокурора, зачитаному на суді, ствердив, що Володіна він вважає спільником Шварцбарда, який допомагав йому вбити Петлюру. Добковський вимагав викликати його і Володіна на суд і допитати. Далі, генерал Микола Шаповал також ствердив, що Володін являється спільником Шварцбарда і агентом московської чека. Володін був у Шаповала у день вбивства о 10 год. рано і, після вбивства, зустрівся з Шаповалом о 3-ій годині недалеко від місця вбивства. На запит Шаповала, чи чув він, що тут недавно годину назад вбито «якогось російського генерала», відповів: «це напевно Петлюру». Отже, потроху впли-

вають на світ Божий факти й відомости, які показують, що Шварцбард діяв не сам, а по змові з іншими людьми. Процес, як видно, готує ще багацько інших несподіванок у цьому напрямі. Досі широка публіка знала лише, що «бідний» «чесний» годинникар — Шварцбард вбив С. Петлюру, щоб помститися за погроми. Сьогодні, перед судом вже встановлено, що Шварцбард сидів у каторжній тюрмі за кваліфіковану крадіж, що він анархист, що він мав спільників — агентів большевицької чека. Справа стосунків Шварцбарда з Володіном ще не скінчена, і до неї суд ще має вернутися.

По-за чергою було заслухано одного свідка оборони, проф. Лянжевена. На запитання Тореса цей професор відповів, що ознайомившись з літературою, яку йому дав Торес, він може зробити висновок, по перше, що на С. Петлюру, як на шефа держави дійсно падає відповідальність, бо він не покарав підлеглих йому отаманів за погроми, а по друге, що Шварцбард дійсно, міг захопитися ідеєю помсти за жидівський народ та, за відсутністю організованої юстиції, сам — виконати акт юстиції. За такий «чауковий» висновок здорово влетіло професору від адв. Кампінчі.

Поява цього свідка і допущення його до зізнання заслуговує на найбільшу увагу нашу. Ми звикли в особі свідка бачити такий документ, який має ствердити те, що він бачив сам безпосереднє, чи знає від інших осіб — безпосередніх свідків подій чи фактів. Свідок стверджує факти, а коли й подає висновки, то вони мають для суду лише другорядне значіння. Особа ж, яка подає свої висновки не на підставі фактів, йому персонально відомих, а на підставі літератури та документів, визнається загалом не свідком, а експертом. З цього погляду професор Лянжевен, який персонально про справу нічого не знає, про погроми читав лише з журналів і книжок, даних йому Торесом, себто таких, що однобічно освітлюють справу, являється не свідком, а експертом та й то сумнівним експертом, бо він по спеціальності математик, а береться судити про такі явища, які належать до соціоло-

гії та психології. Коли так, то яку юридичну вартість мають висновки проф. Лянжевена, і чому суд дозволив йому ці висновки виголошувати на суді? Можна було не звертати особливої уваги на цей факт, бо поява професора-експерта не мала жадного значіння, але таких випадків, таких «свідків» в списках оборони мається не менше 40 50 чоловік. У цьому видно певну систему, метод оборони: привнести в ясну справу вбивства, як найбільше стороннього справі матеріалу, щоб замаскувати перед присяжними суддями особу вбивці та його спільників.

Як відомо, Шварцбард на допиті зараз же після вбивства заявив, що думка вбити С. Петлюру в нього зміцніла після того, як він вичитав у «Тризубі» статті С. Петлюри, в яких той начебто закликав до погромів і до знищення поголовно всіх жидів. Адвокати цивільної сторони зажадали, щоб Шварцбард назвав ці статті та щоб їх було перекладено на французьку мову. Коли В. К. Прокопович, головний редактор «Тризуба» давав свої зізнання, Торес почав йому докоряти цими статтями. І щож вийшло. На вимогу В. К. Прокоповича Торес зміг лише процитувати надрукований в «Тризубі» лист з України, в якому оповідається, що радянська колонізація на Україні викликає у місцевого населення антисемітизм. Отсе і вся «погромна агітація» «Тризуба». Ці два дні процесу привели до того, що оборона Шварцбарда покинула свою первісну позицію: вона мусіла признати, що С. Петлюра не відповідає персонально за погроми, лише як голова держави несе відповідальність за підлегле йому війсьکو і його командирів. Така уступка зроблена під пресією фактів, стверджених цивільною стороною, власне кажучи, мусить в основі змінити аргументацію оборони Шварцбарда. Бо-ж коли С. Петлюра погромів не робив і не наказував їх робити, а погроми робилися в супереч наказам і забороні, то жадний суд у світі не міг би взагалі винести С. Петлюрі обвинувачуючого вироку. Побачимо, на чому стануть наші противники.

О 12-40 входить суд і засідання розпочинається.

Голова дає слово адвокату Камініччі, який хоче встановити точно, що закладає оборона покійному С. Петлюрі. Адв. Камініччі звертається до Шварцбарда і питає:

— Ви склали ваше перше зізнання в такій формі: «Петлюра сам робив погроми і дозволив робити погромним бандам». Чи ви підтримуєте це твердження?

Адв. Торес каже, що С. Петлюра несе відповідальність за погроми.

— Я питаю підсудного, метр Торес, каже Камініччі, — Шварцбарда, чи ви підтримуєте ваше твердження, що С. Петлюра робив персонально погроми?

Шварцбард по своїй звичці починає оповідати, що погроми були, що різали жидів, і т. п.

— Оповідайте ж на питання, сердито каже йому адв. Торес.

— Я вважаю, поспішас одновісти Шварцбард, що на С. Петлюру надала відповідальність за погроми.

— Ви склали зізнання, продовжує адв. Камініччі, що в «Тризубі» покійним С. Петлюрою велася пропаганда. Чи ви читали хоч одну статтю там такого характеру, і чи вона, як ви претендуєте, була за підписом С. Петлюри?

— Тризуб — це символ діявола, одновідає Шварцбард.

На салі — здивованні. Адв. Торес, почувши дивну відповідь свого клієнта, встас і одновідає, що «Тризуб» — це орган петлюрівців, і цілком зрозуміло, що цей орган висловлював думки С. Петлюри. Може Петлюра і не писав під своїм прізвиськом, і це зрозуміле. Але ж це його орган.

— Тризуб, повторює Шварцбард, це символ діявола, це був також символ Петлюри...

— Те... крикнув йому адв. Торес. На салі сміх.

Адв. Камініччі питає:

— Скажіть точно, чи ви читали «Тризуб»?

— Я ж одновіст.

— Але в якому числі «Тризуба» читали ви заклик до погрому? настає адв. Камініччі.

Розгніваний адв. Торес зривається з місця:

— Не розумію вашої настирливості, метр Камініччі, аджеж я вам вчора давав докази антисемітизму «Тризуба».

— Я повторю вам тоді те, що вчора я вам сказав: чи невдоволення укр. населення, у якого одбирають землю і дають чужим жидам, ви називаєте антисемітизмом?

Счинюється зразу ж буча, яку спиняє голова суду, але чути остатнє речення адв. Камініччі:

— Моя метода, метр Торесе — це є точність і ясність, а ваша — загальні фрази, фрази, і більше нічого. Цього досить.

Видко схвилювання адв. Тореса, який перово крутиться на своєму місці. Адв. Камініччі, навпаки, почувас себе спокійним, на його устах — усмішка.

Шварцбарда якось непомітно. Коли ж відновідав, то й голос якось перово дрижав. Його обличчя помітно зблідло.

Голова кличе свідка — проф. О. Шульгина.

Невною ходою входить свідок, стас коло бар'єра, присягас і на запрошення голови починає одновідати.

— Панове присяжні, я прийшов сюди не для того, щоб захищати пам'ять мого вождя і приятеля, і так само не для того, щоб обвинувачувати Шварцбарда, бо це не мєстник за жидів, але це агент московської Чєка. Він виконав наказ, даний Москвою, і вбив С. Петлюру.

— Я не маю потреби захищати С. Петлюру, ім'я його не тут судити, бо він уже увійшов в історію. Але, як співробітник його і як історик, я мушу дати правдиву окраску обставин.

— Тут говориться про погроми і мого вождя обвинувачено в тому, що він і його співробітники толерували і робили погроми. Але справа в тому, що не тільки жидівські погроми відбувалися, — була більша

трагедія, — був погром цілої України. Я розумію Шварцбарда, коли він говорить про нещастя жидів. Але це ж нещастя і боля цілої України. Я опублікував книжку, в якій дав документи про те, як Раковський, тодішній московський ставлення на Україні в ролі голови укр. більшовицького уряду давав накази про знищення цілих українських сел. Давав накази про погроми українців.

— Мушу спинитися трохи над висношенням тих умов, в яких перебувала Україна, щоб наман присяжним було легше зрозуміти положення України та її народу. Ці умови були страшні.

— По-перше, голод, не тому, що країна бідна на хліб, а тому, що весь хліб забірали до Москви, а нам прислали тисячі людей, щоб грабувати те, що лишилося.

— По-друге — той терор, страшний терор, що запровадили більшовицькі урядові агенти, а крім того війна і чека. Мій брат — загинув з честю на полі бою, мій дидько загинув, замучений в Чека. Я чудом врятувався з Києва, бо й мене чекала така ж доля.

— По-третє — наступ більшовиків привів до анархії, страшної анархії, що руйнувала всі ознаки укультурного життя.

— Це був погром цілої України, і тоді були найбільші погроми. Один жидівський діяч п. Черіковер свідчить, що перший великий погром був вчинений ще в 1918 році більшовицьким військом.

— Ось та атмосфера, ті умови, в яких народжувався Українська Держава. І ця атмосфера, ці умови — були справді тяжкі. Осє нам — правда.

— Тепер що-ж до самих погромів на Україні. Мене питають, які міри приймалися. Ще в 1917 році, коли я був міністром національних справ, то вже тоді існували в мійому міністерстві відділи по жидівських, російських і польських справах. І на чолі кожного стояла одновідна людина. На чолі жидівських справ — був Зільберфарб, на чолі — російських — Одінєць, на чолі — польських — Мішевич. В тому ж кабінеті міністрів — С. Петлюра був міністром по військових справах. І разом з ним ми виробили проект закону про національно-персональну автономію, яка була затверджена нашим парламентом — центральною Радою. Ще в 1917 році ми випустили першу відозву проти погромів, які робили банди демобілізованої і збольшовиченої російської армії, що верталася з фронту додому. І це більшовики робили погроми.

Треба зауважити, що присяжні, суд і сала уважно слухас оповідання свідка. І серед тиші продовжує свідок:

— Умови на Україні не кращали. Прийшли німці, більшовики відступили, але далі повстало населення проти німців, вигнали їх та більшовики знов посунули на Україну на початку 1919 року. І це найстрашніші часи, і найтрагічніші, не тільки для жидівського населення, але для всієї України.

Це часи самих страшних жидівських погромів на Україні. Чому С. Петлюра не перешкодив цим погромам? Мушу знову з'ясувати і проаналізувати де-які моменти, з яких буде видно і зрозуміла тодішня ситуація, як влади, так і особи С. Петлюри.

Петлюра був членом директорії, і видав військовими справами. Це так, але мушу попередити, як історик, що спеціально інтересується історією великої французької революції, що є різниця між тодішньою директорією у Франції і нашою директорією на Україні. Французька директорія — це був виконавчий орган, наша директорія — це колективна президія. Отже і функції кожного члена нашої директорії різняться від функцій членів французької директорії.

— По-друге — не забувайте, панове присяжні, що тоді ж була увесь час в і Франції, була війна повторюю, страшна, завзята боротьба з ворогом, що наступав в переважній кількості, маючи, крім того, прекрасну зброю, крім рушниць і шаберь — агітацію. І найбільші погроми, як в Пю-

скурові та в Житомері, власне транслиє в моменти нашого відступу, як наслідок тої анархії, що йшла за нашим відступаючим військом. Крім того, треба зважити на армію нашу. В більшості не були патріоти, що йшли по наказу свого національного чуття, ніж по наказу мобілізації. А до них пристало багато темного елемента, що хотів погріти руки в ці непевні і мінливі часи. Більшовики обіцяли рай усім, і це не могло не вплинути. З'явилися банди всякого ґатунку, що приставали до нашої регулярної армії, що переходили до більшовиків. А за чини їх не може ніхто одновідати, бо це не були регулярні дисципліновані відділи.

— Нарешті — третій момент — це те, що С. Петлюра був тільки членом директорії по військових справах, в той час, як фактично керували військом інші люди. Отже С. Петлюра не може нести одновідальності за ці часи. Що С. Петлюра дав до того часу авторитет і популярність — це правда. Це так. Він умів керувати, умів найти дорогу до людської душі і промовити до неї. Він був добрий організатор, хоч не був сам військовим. Але фактична популярність і фактичний авторитет С. Петлюри починається тільки з середини 1919 року, коли він взяв зовсім до своїх рук керування армією. Він її переорганізував, і повів наступ на Київ і прогнан більшовиків. Тоді його авторитет установився цілком, як вождя. Він будучи прихильником задоволення потреб національностей, що живуть на Україні, в тому числі і жидів, робив усє, щоб перешкодити погромам, і треба сказати, що власне тоді, коли вже реорганізована і дисциплінована під його керівництвом армія пішла в наступ, тоді хвиля погромів спинилася. Авторів погромів каралося суворо. Суворі відозви, накази видавалися ним. Призначалися комісії, для розслідування погромів і випускання винних, давалися гроші потерпілим, і т. п.

— Чому тяжко було боротися проти погромів? На це є причини і дуже серйозні. По-перше антисемітизм політика російської влади до революції на Україні не могла не лишити своїх наслідків. Коли ж в 1917 році вибухла революція — то пропаганда антисемітизма припинилася. І жидівська людність, почувши вільність по різному реагувала на це і по різному скориетала з цієї волі. І тут сталася дивна річ. Велика частина жидівського населення стала комуністами. Ніхто ж не відрікається від того, що жиди прийняли участь в комуністичних організаціях, і навіть ставали на чільні місця комуністичної влади в Москві. Але ж Україна вела війну з комуністичною Москвою. Це так само не могло не мати наслідків. Цікаво, що Москва це розуміла, і тому на український фронт більшовики послали полки, що складалася в значній мірі з жидів. Такі полки були, і вони бились з нашим військом — а це так само мало свої наслідки. І це все треба знати, щоб зрозуміти ті умови.

— Петлюра в ці страшні часи все зробив щоб одберегти нещасне жидівське населення, що найбільше страждало від анархії. С. Петлюра не був антисемітом. Це була гуманна людина, з ліберальними поглядами, людина, що ставилася прихильно до жидівської людності.

Прокурор питає свідка про те, які міри, крім надзвичайного закону про національно-персональну автономію, вживав покійний С. Петлюра, щоб попередити погроми?

Свідок одновідає, що було дано жидам право мати власний парламент, право мати власні школи, право самоорганізації, словом, так, як держава в державі. Петлюра давав накази писані, друковані і усні підлеглим йому начальникам частин. Більше того, допускали жидів до участі в будіванню Української Держави; свідок називас прізвиська жидівських діячів, що займали високі державні посади в Українській державі, Зільберфарб був міністром жидівських справ, після нього був Гутник, потім Красний, що був аж до 1923 року, Гольдельман — що був міністром праці, Марголін, що був послом в Лондоні і сенатором українським.

Прокурор запитус, чи всі ці заходи одновідали вишні думкам С. Петлюри?

— Безперечно, в багатьох з них він приймав значну участь сам особисто. — Чи були укр. грони з написом на жидівській мові? — питає прокурор.

— Так, відповідає свідок, — були.

Підіймається Шварцбард і каже:

— Пан Шульгин — добрий історик, але він не військовий, і він мені на конфронтації не одиновив на питання про погроми. Він каже, що він прихильник жидів, і був ним завжди, а коли трапилися погроми в Росії (тут поправляється), — себ-то на Україні в 1910-11 роках, то він писав і вів особисто погромну агітацію в Києві... А сьогодні наш Шульгин каже, що я убив, Петлюру, бо я жид...

— Ні, тому що він є більшовик, — не повертаючись до підсудного одновідає свідок. — Що до закиду в антисемітизмі, то очевидно підсудний плуває мене з Василем Шульгином, моїм однофамільцем. з яким я нічого спільного не маю.

Шварцбард обезкуражений.

— Шварцбард убив С. Петлюру не тому, що він анархист, як каже його захистник, а тому, що він значимий агент московської чека — продовжує свідок.

— А що-до погромів про які говорять Шварцбард, то тоді свідок був у Парижі, і коли довідався про Прокурівський та Житомирський погроми, то бачився в Парижі з представниками жидів разом обговорювали ці страхоття, і разом рефугували на них перед військовим командуванням українським. Що-до Житомира — то винен Палиска; який був засуджений, але втік до більшовиків. Що-до Прокурова — то винних позарано. А як стався цей погром, то варто почитати книжку російського революціонера Небутова, який писав, як він організував повстання в записці армії, і як він посилав організувати повстання в Прокурові, після якого єдиний погром.

Адв. Торес зразу ж після цієї заяви переходить в атаку і каже свідкові:

— Ви кажете, що ви історик. Але мушу сказати, що в той час, як цей (показуючи на Шварцбарда) бився за Францію, то ви були послом німецького ставлення гетьмана Скоропадського в Болгарії, при царі Фердинанді, і ви називаєте його більшовиком.

— Коли так кричать, то не можна говорити, — зразу ж одновідає свідок. Мушу одновісти на цей закид. Я не підписував Берестейського миру, не погодився з ним, і не пішов до гетьмана на службу, а тільки після умовлень, що треба піти на дипломатичну службу навіть за гетьмана, щоб трактувати з Болгарією і з Францією. Я умовляв Болгарію заключити сенаратний мир з союзниками. І я з Болгарії приїхав до Парижа, був прийнятий тут чільними особами...

— Адв. Торес перериває свідка своїм громовим голосом і починає знову закидати свідкові його звязки з ворогами Франції, іронічно називаючи свідка «наше амбасадоре».

— Прощу без іроній, — ріпостус свідок. Прощу дати мені змогу говорити. Так, був в Парижі і був прийнятий навіть п. Клемансо, якому мої симпатії до Франції відомі.

— Адв. Торес рішає повести атаку з другого боку.

— Але які докази у свідка, що Шварцбард більшовик? — гримить адв. Торес.

Свідок каже, що він глибоко переконаний в цьому і на це має такі аргументи. Чубарь на Україні не раз попереджав про те, яке значіння має С. Петлюра на Україні, про те, що петлюрівці ведуть велику роботу проти комуністів, що С. Петлюра і його уряд небезпечні для Світів. Подруге коли прийшов до влади в Польщі маршал Пидсудський, то більшовики в цьому побачили ясну небезпеку для себе, почуття її не ховали — доказом статті в більшовицькій пресі, напр. в «Українських Вістях», які були знайдені у Шварцбарда.

— Докажіть, — гримить адв. Торес, — що Шварцбард належить до більшовиків і що має з ними стосунки... Він — анархист, а між цими групами є відома різниця. Він є членом тільки Ліги Прав Людини.

— Ліга Прав Людини і убивство людини — добра атестація для Шварцбарда, — вставляє адв. Камінічі. В залі сміх.

Торес neroзуміло повертається до адв. Камінічі і довго дивиться на нього.

— Чи ж відомо п. Шульгину, що комуніст не може бути членом Ліги Прав Людини — гримить адв. Торес.

— А анархист? — питає спокійно адв. Камінічі. На залі знову сміх.

Видно, що адв. Торес починає сердитися.

— Коли свідок небезпечний, — каже проф. Шульгин, — то тоді дбають його сконпрометувати. Але коли не мають аргументів, то тоді беруть криком. (на залі сміх). Але я маю аргументи.

Розгніваний адв. Торес, звертаючись до голови суду заявив, що адвоката не можна інтерпелювати в такий спосіб...

— І ви просите захисту у голови суду, — вставляє адв. Камінічі, — ви самі, будучи захистником?

Синюється буча. З гнівним виглядом адв. Торес надає на своє місце, не находячи слів для вираження своїх почувань.

Адв. Камінічі, підходячи до адв. Тореса, тихим голосом каже:

— Слухайте, метр Торесе, ви називаєте свідка протектором німців і самі жалустесь — не годиться.

— Дозвольте, пане голово, — звертаючись до голови суду, каже свідок, — дозвольте мені говорити, або я собі піду геть. Болгарія не країна, що існує, і я мушу нав'язати з нею звязки. Це просто. Що ж до моїх симпатій, тоя даю тут два листи: один від генерала Табуї, другий від генерала Фреденберга. Ці листи од цього року.

Свідок передає листи адв. Камінічі, який їх оголошує. Ці листи виставляють як свідка так і С. Петлюру в найкращих фарбах що і говорять про їх симпатії до Франції.

Підіймається адв. Торес і з іронією починає читати листа С. Петлюри, з 1918 року до німців, але на жаль читав тільки перші фрази, а далі читати не хоче, бо це є лист С. Петлюри з протестом проти утисків, що робили німці на Україні.

Але цей маневр парус ада. Камінічі своїм виступом, в якому дуже гарно збиває адв. Тореса.

— Але ж ви говорите про Україну, так ніби вона була Францією. Адаже ж Україна боролася за свою самостійність. Вона боролася з поляками, з росіянами, з більшовиками. Ясно, що вона приймила підтримку Німеччини. Це було її право. Але коли французькі, підкреслюю, французькі генерали листами з цього року, метре Торесе 1927-го, говорять про приїзди С. Петлюри до Франції, то ми не можемо сумніватися в словах французьких генералів...

Але адв. Торес не здається і каже, що «дівна ця приїзди».

Адв. Камінічі питає у свідка, чи правда, що С. Петлюра був заарештований німцями.

— Так, — одновідає свідок, — і сидів під німецькою сторожею.

— Хто вигнав німців з Києва, — знов питає адв. Камінічі.

— С. Петлюра — одновідає свідок.

Адв. Торес ще раз зривається з місця ривучи на всю салю оголошує якусь телеграму з лютого місяця 1918 року, як він каже, в якій С. Петлюра був призначений командуючим цілою армією і пішов наступом на Харків і — робить висновок адв. Торес — С. Петлюра пішов в наступ разом з німцями...

— Метр Торесе, — спокійно одновідає адв. Камінічі, — ви помилились датою (С. Петлюра був призначений командуючим Слобідським корпусом не в лютому, а в січні, коли ще німців на Україні не було. Він пішов сам проти більшовиків. Але погляньте уважніше на дату наказу...

Адв. Торес, остаточно збитий з пантелику, переконується в своїй помилці, довго водить навколо очима і нарешті сідає.

Голова, скориставши із затинку, викликає нового свідка проф. Клода, який на домаганні слідчого робив експертизу розумових здібностей і психичного стану Шварцбарда.

Свідок каже, що експерти признали Шварцбарда відновідальним за свої вчинки. Правда, що робить він вражіння фанатика.

Адв. Торес дякує прф. Клода за зізнання і просить підтвердити його слова про те, що Шварцбард робить вражіння щирої

людини. Свідок повторює, що справді, ніби Шварцбард таке вражіння робить.

Наступний свідок ген. Удовиченко заявив, що погроми на Україні чинено нерегулярними частинами, кримінальними елементами, спеціально підсланими більшовиками агітаторами, то-що.

Прокурор питає свідка, що він може сказати про походження погромів.

Свідок одновідає, що однією з причин погромів була та агітація, яку вели більшовики, з одного боку, і прихильники старої Росії з другого. З цією агітацією дуже тяжко було боротися в часи страшної анархії, яка була після революції, в час становивща війни, ареною якої була Україна.

Наступною причиною погромів — було те, що ще перед війною українське населення інтушно настроювалося проти жидів російською владою. Ще ж перед війною відбувся іменно в Києві процес Бейліса, якого офіційно обвинувачено було в ритуальній убивстві. Коли настала революція, то більшість жидівського населення стала на боці більшовиків — ворогів української державності і незалежності. Це ще більше ускладнило боротьбу української влади проти антисемітичної пропаганди, яку провадили темні сили.

Адв. Торес перебиває свідка і каже що перед війною антисемітизм був штучний, а після він був натуральним.

— Ні, каже свідок, — перед війною погроми дозволялися російською владою, а після війни антисемітизм переслідувався українською владою.

Голова питає, чи може сказати щось свідок про саму справу убивства.

— Ні, — одновідає свідок.

Голова питає Шварцбарда, чи має щось сказати він з приводу показань свідка.

— Ні, — тремтливим голосом мимрить убивця.

Адв. Торес, дістаючи книжку, яку видав Жидівський комітет про погроми на Україні, читає, що козак дивізії Удовиченка зробили два погроми 4 травня 1919 року і 11 червня того ж року. Адв. Торес питає, що зробив ген. Удовиченко, щоб покарати винних.

Свідок одновідає, що погром 24 травня 1919 р. неправдиво приписаний його дивізії, бо його дивізія стояла за Збручем і тільки 31 травня двинулася в наступ на Кам'янець. Отже, категорично відновідає свідок цей наклеп який ніяк не одновідає дійсності. Так само і в такий же категоричній формі свідок спростовує і другий погром, який йому приписують.

Адв. Торес питає свідка, чи покарав він винних за погром в Шаргороді, який так само приписується дивізії ген. Удовиченка, зроблений 3 листопаду 1919 року.

Свідок одновідає, що справді тоді в Шаргороді був заколот і грабіжки учинені.

— Ось вам признання, перебиває адв. Торес.

— Грабіжки учинені озброєною бандою, яку я розбрав і розігнав, припинивши погром, — одновідає спокійно свідок. І я можу категорично ствердити що за час мого походу ні один жид не загинув од 3-ої дивізії.

— А звідки ж мертві? — питає адв. Торес.

— Коли йде бій, і коли відкритий вогонь то могли бути вбиті не тільки жиди, але й християне, — одновідає свідок.

— Це теж признання, — кричить адв. Торес — але буде конфронтація з урядовими міністерства жидівських справ і з міністром жидівських справ.

Та побачивши, що трудно йому збити свідка, адв. Торес переходить до іншого методу.

— Хто вами командував? — питає він.

— Тютюшник, — відновідає свідок.

— А хто всіма арміями командував? — не вгаває адв. Торес.

— Ген. Осецький — спокійно одновідає свідок.

— А хто був над ним — реве адв. Торес.

— Головний Отаман С. Петлюра, — так же спокійно одновідає свідок, — в той він був членом Директорії і видав та доглядав над військовими справами.

Підіймається адв. Камінічі і каже, що адв. Торес нарочито не хоче розуміти свідка і старається його сплутати, що і не вдається.

— Метр Торес, — каже він, — як ви не

розумієте і не знаєте тої ісрархії, яка була в українській армії, то це значить, що ви слабо підготовані до процесу. Скажіть, — звертається він до свідка, — чи був спієний погром в Песчанці у 1919 році?

— В кінці літа, — відповідає свідок, — 1919 року в самій Песчанці були сильні бої з ворогом. Після зайняття села частиною мосі дивізії жиди дуже добре віднеслися до козаків. Але дві години пізніше, під напором сил ворога мусіла моя частина відступити з Песчанки, а над вечер ми з босм знову взяли Песчанку і застали большевицькі війська, що робили погрм. Підхід наших військ спас жидівське населення від погрому. І я отримав подяку від місцевого жидівського населення, а крім того дав з військового обозу коло 20 підвод, щоб відправити погромлених до Жмеринки.

Адв. Торес рятує ситуацію, яка конкретизована фактами утворилася не в його пользу і знову розпочинає громову промову, про те, що регулярні частини робили погроми. Вже, вправда, ці його промови не роблять враження, бо він повторюється.

Свідок знову категорично спростовує твердження адв. Тореса про те, що робилися погроми регулярною армією.

Адв. Камінічі, встраваючи в спірку, каже, що адв. Торес вивосить уже нову тезу, трохи легшу від Шварцбардової і закликає, що адв. Торесові ніколи не вдасться установити персональну відповідальність С. Петлюри за погроми.

— С. Петлюра несе відповідальність як шеф, — реве адв. Торес.

— Чи С. Петлюра перешкоджав своїми наказами і відозвами погромам? — питає адв. Камінічі у свідка.

— Так.
Але дав. Торес знову зривається, що С. Петлюра не карав вищих, і т. п.

— Метр Торес, — звертається адв. Камінічі, ви увесь час дбаєте винилатися з тої небезпечної тези, яку взяли захищати, Шварцбард говорить, що С. Петлюра персонально наказував робити погроми, але ви викає такої дуринії не говорите, а вишите С. Петлюру, як шефа. Але ж тільки своїми повтореннями, на які доказів немає, крім загальних фраз. А ви, — раніше обертається адв. Камінічі до Шварцбарда, — знайте, що ви убивли неповинного чоловіка, розумієте...

Шварцбард здригнувся. Салі притихла. Ці слова зробили колосальне враження. Всі звернули очі на вбивцю, який закрив очима і зблід. Навіть адв. Торес застиг на своєму місці і мовчки востромив свої очі в адв. Камінічі.

— Так, метр Торес, — тихо сказав адв. Камінічі, — а ви його захищате загальними фразами.

Адв. Торес, почувавши перемогу свого противника, встас і каже, що адв. Камінічі утомлює суд і присяжних свідками своїми, яких виставлено коло 40, а часу у них немає:

На це зразу ж адв. Камінічі відповідає: — Ви мене обвинувачуєте, що я виставив 40 свідків, але ви кличете 84 свідки, та серед них таких як проф. Лянгевен, якого ми вчора слухали, Леона Блюма, графіно де Ноай... (на салі сміх), які ніколи на Україні не були і знайомилися з станом на Україні, тільки по літературі, так само, як і ви, метр Торес (на салі ще більший сміх),...

І не даючи одуматися адв. Торесові, адв. Камінічі задає свідкові питання, що він може ще додати до свого показання.

— В тому районі, де я оперував з мосю дивізією, — каже свідок, — ніяких погромів вчинено не було. Маю у себе три адреси, які були піднесені жидівським населенням, мені за те що охороняв його перед грабінками большевиків і банд. В моїй дивізії було 8 офіцерів ожечених з жидівками.

Голова просить свідка, дотавити в суд ті адреси, про які свідок говорив, бо ці документи були б добрими доказами для укр. армії.

Наступний свідок — п. М. Шумицький. Прокурор питає його про особу С. Петлюри та про погроми.

Свідок, згадує про С. Петлюру дуже добрим словом, оповідає, де з ним зпо-

знайомився, де з ним працював разом. Спогади п. Шумицького йдуть ще з військових з'їздів, з військового комітету, якого членом був свідок. Що ж до антисемітизма С. Петлюри, то свідок спростовує категорично всі наклепи, даючи показання, що С. Петлюра приймав особисту участь в утворенню закону про національно-персональну автономію, и утворенню міністерства жидівських справ, давав накази по армії, то-що.

Голова зашутє свідка про убивство. — За кілька тижнів до убивства, — каже свідок, — я помітив, що за мною слідує якийсь невідомий мені чоловік, який настирливо і уперто ходив за мною всюди, куди я насправлявся. Я гадав, що це йде слідування за мною, але яке було моє горе, коли я довідався про убивство мого шефа і приятеля — Пана Отамана. Тоді я зрозумів. А в день убивства, коли я ходив до шпиталю віддати останню пошану тілові С. Петлюри в шпиталю, то перед шпиталем було кілька людей, які не ховали своїх радісних облич, і один з них потім одировадив мене навіть до дому.

— Чи знаєте Шварцбарда, — питає голова.

— Ні, відповідає свідок.

Показання п. Шумицького складо враження, але адв. Торес, що завжди в таких моментах зривається з місця, щоб одвернути увагу присутніх від діла, зразу ж переходить знов до погромів і закликає, що він отримав телеграму від Ревуцького, що був міністром жидівських справ після Зільберфарба, з категоричним протестом проти того, що ніби цивільна сторона виставила його свідком на боці приятелів С. Петлюри.

— З якої дати телеграма? — зразу ж питає адв. Камінічі.

Адв. Торес трохи замінанно відповідає глинувши на телеграму.

— Я отримав сьогодні ранком.
— Не в тому діло, — каже адв. Камінічі, — а в тому, що я формально і категорично стверджую, що цивільна сторона не виставила Ревуцького свідком на своєму боці, і що я не виголосив ані разу цього прізвіща. Дивіться, ось список жидівських міністрів, і серед них немес прізвіща Ревуцького.

Трохи збентежений адв. Торес, звертаючись до прокурора, каже, що прізвіще Ревуцького поставлено в акті обвинувачення на боці цивільної сторони.

— А, ні, — встас прокурор, — це вже и протестую. В акті обвинувачення і не згадано Ревуцького. Раджу уважніше перечитати цей акт.

Весь ефект, на який сподівався адв. Торес, від телеграми Ревуцького пропав.

Він сів на місці, незрозуміло дивлячися на телеграму, потім злобно на адв. Камінічі, і нарешті, набравшись духу, заревів:

— Коли вам мало свідчення Ревуцького, що подав на демісію, щоб не брати на себе відповідальности за погроми, то ось вам лист міністра Красного, що прислав мені листа, в якому свідчить, що С. Петлюра, був погромником...

Адв. Камінічі спокійно встас, підходить до адв. Тореса, що вже серйозно розгнівався, і каже:

— Метр Торес, це свідчення не на вашу користь, бо І. Красний був у складі українського уряду аж до 1923 року, себто ще 4 роки після погромів, а друге — зараз Красний сидить у большевиків. То ж ви розумієте, що це свідчення не на вашу користь.

— Так, — вскакує адв. Торес, — я розумію, що ви хочете сказати, і я справді, може, йду проти себе...

— Це від того, що справді Ізраель змобілізував свої сили, — відповідає адв. Камінічі.

Сниються буча, підчас якої адв. Торес перестрибує через загородку, біжить до юрї, показує якусь книжку, та несамовито кричить. Коло нього з усмішкою стоїть адв. Камінічі, щось говорить але не можна нічого розібрати. Ця колотеча тріває добрих кілька хвилин.

А свідок — п. Шумицький стоїть коло бар'єра.

Врешті голова, щоб прийняти цю колотечу, а він пробував це кілька разів, і не міг, бо в салі стоїть рев голоса адв. Тореса, — надів свою шапку і крикнув: — Засідання зачинено.

СПРОСТОВАННЯ

У ч. 4 від 22 жовтня 1927 року у статті «Спостереження» вірталася помилка друкарська, яку і спростовуємо:

У третьому столпці у третьому рядкові згоди слід читати:

«Тотарикевський зручно відзначив обвинувачення, завивши, що він призначення прийняв, до Відня поїхав, але подався до демісії, як тільки гетьман змінив свою політику згідно з маніфестом 14 листопада 1918 р. Потім він дійсно був призначений радником Леґації, але вже Директорією на початку січня 1919 року і був шарже д'аєр у квітні, Травні і Червні того ж року».

Симон Петлюра
 Похорон і смерть. Альбом фотографій.
 Видання міжорганізаційного комітету по увіковічненню пам'яті С. Петлюри. Каліш.
 Набувати можна: Pologne. Kallsz. Skrzynka pocztowa 61.
 Ціна 2 зл. 50 грошей.

Alexandre Choulguine
L'Ukraine et le cauchemar rouge.
 Massacres в Ukraine. Edition Jules Tallandier.
 Ціна 9 франків. Набувати можна в книгарні «Тризуба».